

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ,

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԱՂԱՆՁ ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՄԱԳԻՐԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Աղանձ գյուղ, Տաթևի վանք, կալվածագիր, միանավ եկեղեցի, խաչքար, տապանաքար, վիմագիր, հուշարձան:

Ա. Տեղադրությունը

Պատմական Սյունյաց աշխարհի Մղուկ գավառում՝ Տաթևի վանական համալիրից մոտ 3 կմ հարավ-արևմուտք, Տաթև-Տանձատափ ճանապարհի աջակողմում՝ Աղանձ (Ղանձու) գետի ձախափնյա ոչ բարձր սարավանդին է տարածվում միջնադարյան Աղանձ (հայտնի նաև՝ Աղանց, Աղաքյանդ(ի) անվանաձևերով) գյուղատեղը (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում): Ներկայումս լքված բնակավայրը հարակից գյուղերի բնակիչներին առավել հայտնի է Աղանձու գյուղենին (կամ՝ գյուղենի) անունով, պայմանավորված գյուղենին¹, այսինքն՝ սարավանդի արևկող լանջին սփռված լինելու հանգամանքով²: Համաձայն ծագումով տաթևացի ուսումնասիրող Սեդրակ Պողոսյանի հաղորդման՝ այս գյուղատեղի սկզբում նախկինում եղել է մի մեծ քարե մարագ, վերևում՝ մի քանի կալ, շրջակայքում՝ տների հիմքեր, որոնց քարերը դեռևս հորհրդային տարիներին օգտագործվել են գոմերի կառուցման համար: Գոմերից ոչ հեռու պահպանվել է քարե նովերով կառուցված աղբյուրը, որին տեղացիները դարձյալ Գյունեու աղբյուր են կոչում³: Երբեմնի Աղանձ բնակավայրին սահմանակից է Տաշո՛ւ նույնպես լքված գյուղատեղը, որի գոյություն մասին են վկայում պահպանված խաչքարերը, միջնադարյան գերեզմանոցը, աղբյուրները, իսկ Աղանձի դեպքում նաև՝ եկեղեցին:

¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա., Երևան, 2001, էջ 272:

² Ավելի վաղ, գյուղի ավերակներն այժմյան «Աղանձու գյուղենի» վայրի հետ է նույնացրել վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանը, տե՛ս Գր. Գրիգորյան, «Պատմական Սյունիքի մի շարք գյուղերի տեղադրության հարցի շուրջ», ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 237, հմմտ. նույնի՝ Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, Երևան, 1973, էջ 178, ծնթ. 23:

³ Ա. Պողոսյան, Տաթևի համառոտ պատմություն, երկրորդ բարեփոխված և լրամշակված հրատարակություն, Երևան, 2011, էջ 208, 211:

Բ. Աղանձ գյուղը՝ գրավոր աղբյուրներում

Տեղանունների բառարանում ամփոփված են Աղանձ գետի և համանուն գյուղի վերաբերյալ համառոտ բառահոգվածներ, ըստ որոնց՝ բնակավայրը հիշատակված է Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ժԹ. դարի ցուցակներում, իսկ ավելի վաղ՝ Ստեփանոս Օրբելյանի երկում⁴: Պետք է արձանագրել, որ Սյունյաց պատմագիրն այս տեղանունն ուղղակիորեն չի հիշատակում, ուստի բառարանագիրներին՝ այդ կերպ հաղորդումը կարող է պարզապես շփոփ լինել Ստ. Օրբելյանի վկայակոչած Ծղուկ և Հաբանդ գավառների նույնանուն Հղվերձ (Հղուերձ, Հղուերձ, Աղուերձ) գյուղերի հետ, որոնք Տաթևի վանքին վճարել են համապատասխանաբար 10 և 12 միավոր հարկ⁵: Ծղուկի Հղվերձը (Հղուերձ) չորաձորում գտնվող ներկայիս Դարբաս (Դարաբաս) գյուղն է⁶, հետևաբար մեզ հետաքրքրող Աղանձ գյուղի հետ այն որևէ առնչություն ունենալ չէր կարող: Բացառված չէ, որ բառարանագիրները հիմք են ընդունել Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրութեան» վերջում պահպանված «Հուլավարն, այսինքն՝ վանքական գիւղօրէից հողոց տասանորդքն» խորագրով 1692 թվակիր վավերագիրը, որտեղ իսկապես հիշատակված է Աղանձ գյուղը, միայն թե այն վերագրվում է «Ժամանակագրութեան» հետագա շարունակողներին⁷: Ինչ վերաբերում է տեղանվան ժԹ. դարի հիշատակություններին, ապա այս առումով ուշագրավ է Հ. Ղևոնդ Ալիշանի հրապարակած՝ Տաթևի վանքին հարկատու 21 գյուղերի նոր ցուցակը, որոնց շարքում նաև Աղանձն է⁸: Յավոք, ցուցակում նշված չէ, թե յուրաքանչյուր գյուղից որքա՞ն հարկ է վճարվել: Այսու, հստակ է, որ ժԹ. դարում Աղանձ գյուղը շարունակել է իր գոյությունն ու գտնվել Տաթևի վանքի ենթակայության տակ: Ժամանակամերձ մեկ այլ ցուցակի համաձայն՝ Աղանձը հիշատակված է Տաթևին հարկատու արոտավայրերի ցանկում, ի մասնավորի՝ հատկանշված են տեղի գարու արտերը. «Աղանձու արփալղերն», կամ ինչպես Ալիշանն է ծանոթագրում՝ «վիճակ գարույ»⁹: Այս և նոր ցուցակներում վկայված մի շարք տեղանուններ անձանոթ են եղել Ալիշանին, ինչի առնչությամբ մեծանուն հայագետը նշում է, որ այս բնակավայրերի «գիրք՝ անձանոթք առ ի մէնջ՝ դիւրագիւտք իցեն տեղացեաց»¹⁰:

⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. Ա., կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան, 1986, էջ 156:

⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 509, 517:

⁶ Մ. Ս. Հասարաբյան, «Սյունիքի բնակավայրերի պատմությունից», Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 142:

⁷ Ա. Աբրահամյան, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելյանի, Երևան, 1942, էջ 44:

⁸ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 209:

⁹ Նույն տեղում, էջ 244, ձմբ. 1:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 244:

Աղանձ գյուղը քանիցս հիշատակված է դեռևս ժե-ժԶ. դդ. պարսկերեն կալվածագրերում և հրովարտականերում՝ իբրև Տաթևի վանքապատկան գյուղ: Վաղագույնը Տաթևի առաջնորդ Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցու՝ Բեշքեն Օրբեյանի որդի ամիր Ռուստամից մի քանի գյուղ գնելու և դրանք վանքին վակֆ անելու, այսինքն՝ իբրև սեփականություն տալու մասին 1450 թ. կալվածագիրն է: Բնագիրը հանգամանորեն ուսումնասիրած պատմաբան Հակոբ Փափագյանի թարգմանություն համաձայն՝ Շմավոնը, ի թիվս Տաթևի մերձակա այլ գյուղերի (Սվարի (Սվարանց), Տանձատափ, Տաշու և այլն), ամիրզադե (իշխանագուն) Ռուստամից 5000 դինարով գնել և Տաթևի վանքին վակֆ է արել նաև Աղանձ գյուղի վեց (խորագրում՝ երեք) դանգ մուլքը (կալվածքը, հողը)՝ հետևյալ սահմաններով. «Առաջին սահմանն է Սվարիից եկող մեծ գետը, երկրորդը՝ այն բարակ ջուրն է, որ Տանձուտից հոսում է մինչև Շիվ, երրորդը այն բարձունքն է, որ գտնվում է Քալաջուկի ստորոտում և չորրորդը՝ Մեծ քարն է...»¹¹: Գր. Գրիգորյանն իրավացիորեն նշում է, որ Սյունյաց հոգևորականները ձգտում էին, որ իրենց սեփականությունը կազմող գյուղերը վանքերին հնարավորինս մոտ լինեին, քանի որ այդ կերպ. «կհեշտանար հարկահավաքման և եկամուտներն ստանալու գործը, ապա և այդ գյուղերի բնակչությունը կգտնվեր վանահայրերի և նրանց գործակալների անմիջական հսկողության տակ»¹²: Կալվածագրի խորագրի համաձայն՝ ամիր Ռուստամի սեփականությունն են եղել Սվարանց և Տանձատափ գյուղերի վեց, իսկ Տաշու և Աղանձ գյուղերի՝ երեք դանգերը, ինչի հիմամբ Հ. Փափագյանը նկատել է, որ այս երևույթը վկայում է Ռուստամ Օրբեյանի «ոչ շատ մեծ կալվածատիրական կարողությունների մասին»¹³:

Ավելի ուշ՝ կարա-կոյունլու Զհանշահի որդի Հասան-Ալիի 1468 թ. մի հրովարտակում, որը գրվել է ի պատասխան միևնույն Շմավոն վարդապետի ու Ստեփանոս կրոնավորի խնդրագրի, հստակեցվում են Տաթևի և Վաղադնի (Որոտնի) վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրաչեն (հողային ունեւտան, եկամուտը) նրանց նվիրելու և տուրքերը կանոնավոր վճարելու կարգերը, որտեղ, ի թիվս մեկ տասնյակից ավելի գյուղերի, վանքի իրավունքները վերահաստատվել են նաև վերոնշյալ կալվածագրում վկայված Աղանձ (Աղաքյանդ) գյուղի նկատմամբ¹⁴: Նույն կալվածագրի դարձերեսի

¹¹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. II, Կալվածագրեր, պրակ առաջին (ժԳ-ժԶ. դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափագյան, Երևան, 1968, էջ 80, վավ. 7 (այսուհետ՝ Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը):

¹² Գր. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, էջ 89:

¹³ Հ. Փափագյան, «Մի էջ Արևելյան Հայաստանի Բաղաբակյան կյանքի պատմությունից», Հոգևածներ, հ. Բ., կազմեց՝ Ք. Կոստիկյան, Երևան, 2020, էջ 58. հմմտ. Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբեյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 263:

¹⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. I, Հրովարտականեր, պրակ առաջին (ժԵ-ժԶ. դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափագյան, Երևան, 1956, էջ 48, վավ. 4 (այսուհետ՝ Մատենադարանի

1608 թ. մի հիշատակագրության համաձայն՝ «ազգէն յունաց» Օսման անվամբ դատավորը, Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսից վերցնելով կալվածագիրը, փորձել է խախտել Տաթևի վանքի կալվածատիրական իրավունքը Տաթև, Սվարանց, Տաշու և Աղանձ գյուղերի՝ կալվածագրով ամրագրված սահմանների նկատմամբ, ինչը, ի վերջո, չի հաջողել¹⁵:

Պահպանվել է նաև նախապես Շմավոն Անգեղակոթցու սեփականությունը հանդիսացած Տաթևի վանքապատկան գյուղերի և մի այգու՝ նույն Շմավոն վարդապետի կողմից վանքին վակֆ անելու մասին 1508 թ. կալվածագիրը: Հայերեն թարգմանության համաձայն՝ Շմավոն վարդապետը, վեճերից խուսափելու նպատակով, իր ժառանգական մի քանի մուլքերը վակֆ է արել Տաթևի վանքին, որպեսզի դրանց եկամուտը ծախսվի վանքի այցելուների և տեղի միաբանության ապրուստի վրա: Վակֆ արած կալվածքների շարքում հիշվում է նաև Աղաքյանդ (Աղանձ) կոչվող գյուղը, որը վանքին է տրվել «իր բոլոր ենթակա և կից [վայրերով] և ներքին ու արտաքին [ամեն ինչով]»¹⁶:

Ժամանակագրորեն հաջորդ հիշատակությունը 1554 թվականից է, որտեղ Տաթևի վանքապատկան մուլքերի սահմաններն արձանագրելիս՝ կալվածագրում հիշվում է նաև Աղաքյանդի գետը: Վանքապատկան մուլքերի և երեք վարելահողերի միացյալ կալվածագրում նշված են Տաթևի վանքի սեփականությունը հանդիսացող վեց դանգ մուլքերի մասին, որոնց սահմանները «սկսում են Սվարիի (Սվարանց) մեծ գետահովտից, անցնում մինչև Շամխալի քարը և ապա մինչև Աղաքյանդի (Աղանց) գետը...»¹⁷: Այն, որ Աղանձ գյուղը հետագա տարիներին ևս եղել է Տաթևի վանքապատկան գյուղերի վակֆային սեփականությունը, վկայում է 1558 թ. կալվածագիրը, որտեղ ներկայացված 15 գյուղերի կազմում հիշատակված է նաև Աղաքյանդը¹⁸:

Աղանձ գյուղի գոյության մասին են վկայում նաև հետագա դարերի հիշատակությունները: Նախ այն, որ Ժէ. դարասկզբին Աղանձը և շրջակա մի շարք այլ գյուղեր շարունակել են համարվել Տաթևի վանքի սեփականությունը, վկայում է վերոհիշյալ 1608 թ. վավերագիրը, ըստ որի՝ փորձ էր արվել խախտելու վաղուց ի վեր ամրագրված վանքի կալվածատիրական իրավունքը: Ժէ. դարի որոշ հիշատակություններ մեզ են հասել դարձյալ պարսկերեն վավերագրերում: Այսպես, Տաթևի թեմի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետը, որն իր պաշտոնում հաստատվել էր նախ շահ Աբաս Բ.-ի 1662 թ., ապա՝ շահ Սուլեյմանի 1682 թ. հրովարտակներով, իր գործունեության ողջ ընթացքում ձգտել է ապահովել

պարսկերեն հրովարտակները): Տաթևի վանքապատկան գյուղերի կազմում Աղաքյանդը հիշատակված է նաև ավելի ուշ Սեֆյան շահ Իսմայիլ Ա.-ի 1510 թ., Քանմազ Ա.-ի 1557 և 1562 թթ. հրովարտակներում (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 57, վավ. 11. էջ 61, վավ. 15. էջ 64, վավ. 17):

¹⁵ Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, էջ 153:

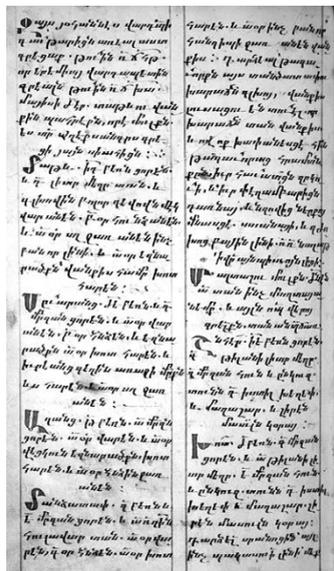
¹⁶ Նույն տեղում, էջ 101, վավ. 14:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 110, վավ. 18:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 113, վավ. 19:

Տաթևի վանքի ստացած եկամուտներն իշխանավորների շարաշահուններից և այլոց ոտնձգություններից, որոնց առանցքում նաև նախորդ վավերագրերից հայտնի վանքապատկան գյուղերի պատկանելությունն էր հիշյալ վանքին¹⁹: Շահ Սուլեյմանի 1668 թ. ֆաթվա (վճիռ) - հրամանագիրը՝ Տաթևի վանքի կալվածքների վերահաստատման և դրանք օտարների ոտնձգություններից արգելելու մասին հենց սրա վառ վկայությունն է, որտեղ, ի շարս այլ վանքապատկան գյուղերի, վկայված է նաև Աղաքյանը²⁰:

Նույն դարավերջի հիշատակություններից մեկն էլ Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրությունից հայտնի վերոհիշյալ «Հնուավար» կոչված 1692 թ. վավերագրում է, որտեղ հստակ սահմանված են Տաթևի վանքապատկան գյուղերի հողօգտագործման տասանորդը, նաև՝ գյուղացիների կոռային անվճար աշխատանքի ընդհանուր պարտավորությունը: Վանքապատկան Աղանձ գյուղի համար հետևյալն է սահմանված. «Աղանց՝ Թ. (9) բեռն, Ա. (1) մարզան ցորեն և Ա. օր վարեն և Ա. օր վեցկուն եզնարածքն խոտհարեն և օր հնձին ջառ անեն (կապեն – Ա. Հ.)»²¹ (նկ. 1):

Նկ. 1. Հատված «Հնուավար» կոչվող վավերագրից, ՄՄ 1488, 213բ

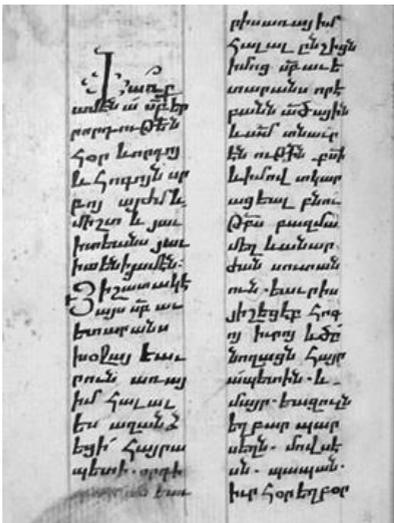
19 Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ երոորդ (1652-1731 թթ.), կազմեց՝ Գ. Կոստիկյան, Երևան, 2005, էջ 14-15:

20 Վավերագիրն ուսումնասիրած աղբյուրագետ Քրիստինե Կոստիկյանը, հղելով Ղ. Ալիշանին, Աղաբենդ (Աղախանդ) բնակավայրը տեղորոշում է Վայոց ձորում՝ Ազգենդ անվամբ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 66, վավ. 23, ծնթ. 208): Վանքապատկան գյուղերի՝ Տաթևի պատկանելությունը վերահաստատելու, դրանք օտարների ոտնձգություններից պաշտպանելու, նաև՝ վանքի կալվածատիրական իրավունքն անխախտ պահելու մասին 1668, 1675, 1682, 1686 թվակիր հրովարտակները տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 68, վավ. 24. էջ 107, վավ. 45, էջ 113, վավ. 45, էջ 122, վավ. 52:

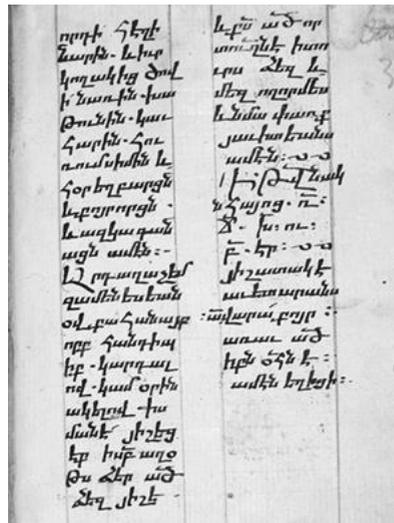
21 Ա. Աբրահամյան, Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի, էջ 44, հմմտ. Գր. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, էջ 178: Տաթևի վանքապատկան գյուղերի (այդ թվում՝ Աղանձի), դրանց պարտավորությունների, այլև՝ Սյունյաց գավառների ու հոգևորականության մասին ուղագրավ է ՄՄ 1488 «[Ստեփանոս Օրբելյան] Պատմագիրք Սիւնեաց» ձեռագիրը, կամ ինչպես խորագրում է նշված՝ «Քեթուկ մատենան»-ը՝ ընդօրինակված 1781 թ. Տաթևի վանքում, Պաղտասար վրդ. Քարահունենցու ձեռնով, Հովակիմ եպո. Սյունեցու պատվերով: Վանքապատկան գյուղերի մասին տե՛ս ձեռագրի բուն նյութին կից հավելվածը՝ էջ 213ա-4ա, 218բ-20բ (Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի (այսուհետ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ), հ. Գ., կազմեցին՝ Ա. Քեօղկերեան, Կ. Սուքիասեան, Զ. Քեօսեան, Երևան, 2008, սյուն 1416). հմմտ. ՄՄ 2924, էջ 154ա, 155աբ (Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Թ., խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2017, սյուն 1515-1516):

Կարվածագրերից և կանոնահրավական վավերագրերից բացի, Աղանձ գյուղի մասին հիշատակություններ կարելի է գտնել նաև հայերեն ձեռագիր մատյաններում: Իրանցից հատկանշելի են ՄՄ 330 Ավետարանի ստացողի 1693 թ. հիշատակարանը, ապա միևնույն ձեռագրի 1718 թվակիր համառոտ հիշատակագրությունը: XVII դարում Աղաբաբ գրչի ընդօրինակած Սուրբ Գիրքն իր «հալալ ընչից» գնել է Աղանձ գյուղից Հայրապետի որդի խոջա Եավրին՝ իր, ծնողների, կողակցի, եղբայրների, քույրերի, հորեղբայրների և մյուս ազգականների հիշատակին. «ես՝ Աղանձեցի Հայրապետի որդի (մեկ բառ շնջած) Եավրիս, առայ իմ հալալ ընչիցն իմոց Սուրբ Աւետարանս... ի թվին (ապա դարձրել է՝ թվական - Ա. Հ.) Հայոց Ռձև. ու Բ. էր (1693)»²² (նկ. 2ա, բ): Հիշատակարանի շարունակությունը պարզում է, որ ստացողը նաև մի վարագույր է գնել. «Ա. (1) վարաֆոյր առաւ»²³, որից կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Ավետարանը, այնպես էլ գնած վարագույրը, խոջա Եավրին ի պահ է տվել տեղի եկեղեցուն: Այն, որ Ավետարանը գյուղից չի հանվել, անուղակիորեն հաստատվում է 1718 թ. մասամբ ընթեռնելի հիշատակագրությամբ, ըստ որի՝ ծագումով թավրիզեցի ոմն Խաչատուր երեց 1718 թ. եկել է Աղանձ գյուղ և այդ մասին հիշատակագրություն թողել ձեռագրի վերջում. «...ես՝ Թարվեզցի Խաչատուր էրէցս, եկի Աղանձ, թվին ՌձԿէ.-ումն (1718)»²⁴:

Աղանձ գյուղը երկիցս հիշատակված է նաև Տաթևի վանքից Հայաստանի

ա

բ

Նկ. 2ա, բ. Ավետարանի ստացողի հիշատակարանը, 1693 թ., ՄՄ 330, 303բ-4ա

²² ՄՄ 330, 303բ-4ա, հմմտ. Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, 2004, սյուն 73:

²³ ՄՄ 330, 304ա, հմմտ. Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., սյուն 74:

²⁴ ՄՄ 330, 304բ, հմմտ. Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., սյուն 74:

պատմության թանգարան փոխադրված ուրարի և շուրջառի արծաթյա ճարմանդի ժԸ, դարի արձանագրություններում: Ժամանակագրորեն վաղագույնը մետաքսյա ուրարի 1738 թ. արձանագրությունն է, համաձայն որի՝ այն նվիրաբերվել է Տաթևի վանքի Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն «ի հոգոյն Աղանձեցի Ովանէսի որդի Փարսատանին հոգոյն, եւ ի ձեռամբ Աղվերձեցի մահտեսի Շահնագարին»²⁵: Արձանագրությունը վերահաստատում է մեր այն տեսակետը, ըստ որի՝ Ծղուկ և Հաբանդ գավառներում գոյություն ունեցած Աղվերձ (Ըղվերձ) գյուղը չպետք է նույնացնել Աղանձի հետ: Փաստորեն, Շահնագար Աղվերձեցին ուրարը նվիրաբերել է Տաթևի վանքին՝ ի հիշատակ Ովանէս Աղանձեցու: Դառնալով թանգարանում պահվող շուրջառի ճարմանդին՝ նշենք, որ ըստ արձանագրության՝ 1768 թ. այն նվիրաբերվել է Տաթև գյուղի Սբ. Մինաս եկեղեցուն՝ ի հիշատակ «Ղապանի, ի գիղն Աղանց, լուսայհոգի Մարգարի որդի Խօսրովին»²⁶:

Աղանձ գյուղը, ինչպես վերը նկատեցինք, քանիցս վկայված էր նաև Տաթևի վանքապատկան գյուղերի ժԹ. դարի նոր ցուցակներում, իսկ նախորդ դարակգրին այն մի առիթով հիշատակում է նաև Ս. էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանը, որը 1904 թ. ձեռագրեր ուսումնասիրելու և հոգևոր-եկեղեցական գործերով լինելով Տաթևի վանքում՝ ծերունի Սիմեոն վարդապետի ուղեկցությամբ այցելել է Յուրաբերդ, որի «հարաւային կողմից հոսում է Տանձատափ գիւղի ջուրը, հիւսիսից, հիւսիս-արեւելքից Աղանձու և Քրհանունց գիւղերի վտակները...»²⁷:

Գ. Աղանձ գյուղի նորահայտ եկեղեցին

Ի տարբերություն Աղանձ բնակավայրի՝ տեղի եկեղեցու վերաբերյալ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում և գրականության մեջ որևէ հիշատակություն փաստագրելու մեր ջանքերն անցան ապարդյուն²⁸: Եկեղեցին հաշվառված չէ անգամ ՀՀ Սյունիքի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում: Այսինքն, հուշարձանն առաջին անգամ է ներկայացվում

²⁵ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1. Հայերեն արձանագրության մեջ առարկաներ, աշխատասիրութեամբ՝ Ե. Մուշեղյանի, Երևան, 1964, էջ 99, արձ. 122:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 150, արձ. 284:

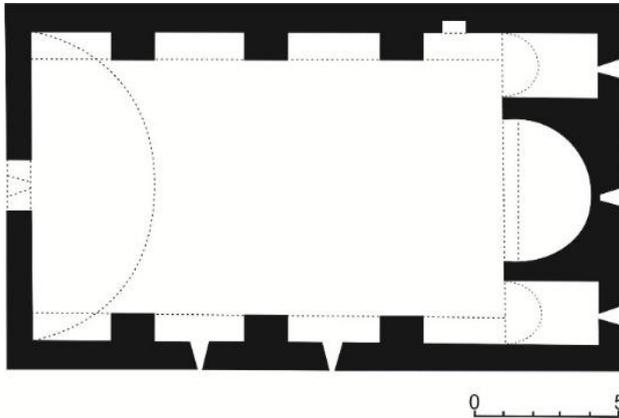
²⁷ Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Գաղի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 55:

²⁸ Կարևոր ենք համարում նշել, որ լուսահոգի վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանի արխիվում պահվող պատմական Սյունիքի վիմագրերի լրացուցիչ պրակի նախնական շարվածում պահպանվել է տաթևացի Թևաթոռոս Մարգարյանի 1965 թ. նամակը՝ ուղղված պարոն Գրիգորյանին, որտեղ տեղեկություններ են հաղորդվում Տաթևի շրջակայքի էլի հայտնի հնավայրերի և գյուղատեղերի, այդ թվում նաև՝ Աղանձ գյուղի մասին, որտեղ կանգուն է տեղի եկեղեցին (Գր. Գրիգորյանի արխիվ, ՀԱԽ, Կիմագրության բաժին):

ընթերցողին, որի պատմության միակ վկաները, ինչպես ստորև կտեսնենք, իր իսկ որմերին և կոթողներին պահպանված վիմագրերն են: Բայց նախ խոսենք եկեղեցու մասին:

Աղանձ գյուղատեղի հանդիպակաց սաղարթախիտ սարավանդին՝ դեռ հեռավից երկթեք տանիքով մի շինություն է նշմարվում, որն առաջին հայացքից բնավ եկեղեցու տպավորություն չի թողնում (նկ. 3)^(*)29: Տեղում ուսումնասիրությունը պարզեց, որ մենք գործ ունենք ուղղանկյունաձև հատակագծով և երեք զույգ որմնամուկներով միանավ թաղածածկ եկեղեցու հետ, որի արևելյան խորանին երկու կողմից կից են ուղղանկյունաձև ավանդասենյակները (նկ. 4): Որմնամուկներն իրար են կապված թաղակիր երկայնական կամարներով (տե՛ս գծանկ. 1):

Արտաքուստ 14,0 × 8,0 մ, ներքուստ՝ 12,30 × 5,75 մ չափերով եկեղեցին կառուցված է հիմնականում անմշակ քարերով, միակ մուտքը արևմտյան կողմից

Գծանկ. 1. Աղանձ գյուղատեղի եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ հեղինակի, 2020 թ.)

է, արտաքուստ խաչաձև լուսամուտներ ունի ինչպես մուտքի վերնամասում և հարավային պատին (երկուսը), այնպես էլ արևելյան խորանի կենտրոնում և զույգ ավանդասենյակներում: Որմերի արտաքին և ներքին շարվածքում վերակառուցման ժամանակ իբրև շինաքար են օգտագործվել երեք տասնյակից ավելի ժՔ-ժէ. դդ. խաչքարեր ու տապանաքարեր, մի մասը՝ արձանագիր (նկ. 5):

(*) Այս, ինչպես նաև № 4, 5, 6, 7, 8 նկարները տե՛ս ներդիրում:

29 Այս եկեղեցու մասին մեզ տեղեկացրեց Տաթև գյուղի բնակիչ, տեղամփին ֆաջաձանոթ Սահաթել Իսավերդյանը, իսկ ուղեկցեց՝ Վահագն Գևորգյանը, որոնց մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում:

Նկատառելով այդ, ինչպես նաև եկեղեցու ճարտարապետական-հորինվածքային առանձնահատկությունները՝ հուշարձանը հակված ենք թվագրելու ժէ-ժԸ. դդ., որը, անկասկած, կառուցվել է այստեղ ավելի վաղ գոյություն ունեցած սրբավայրի տեղում:

Եկեղեցու արևելյան կողմում հետագայում մեկ այլ շինություն է կառուցվել (միգուցե՝ ոչ հոգևոր), որից միայն որմնահետքեր ու ընկած բազմաթիվ շինաքարեր են պահպանվել: Թերևս այդ կառույցի գոյության հետ պիտի կապել նաև արևելյան խորանի կենտրոնից բացված, բայց ներկայումս քարերով շարված մուտքը: Արևելյան կողմում է տարածվում նաև գերեզմանոցը՝ հիմնականում անմշակ տապանաքարերով³⁰:

Եկեղեցին ներկայումս չի գործում: Այն գտնվում էր Տաթև գյուղի բնակիչ լուսահոգի Արշավիր Նիկողայանի պահպանության ներքո, որն այս տարածքում նաև մեղվապահությանը էր զբաղվում: 2019 թ. օգոստոսի 18-ին, մեր առաջին այցելության ժամանակ, առիթ ունեցանք զրուցելու պարոն Արշավիրի հետ, որի հաղորդմամբ՝ եկեղեցին կոչվել է Սբ. Մինաս: Մենք հավանական ենք համարում եկեղեցու անվան այս տարբերակը, քանի որ ինչպես Տաթև գյուղի, այնպես էլ շրջակա մի շարք այլ բնակավայրերի ուշմիջնադարյան եկեղեցիները (Հալիձոր, Հարժիս, Տանձատափ և այլն) Սբ. Մինասի անունն են կրում, ինչը վկայում է այս տարածաշրջանում սրբի պաշտամունքի՝ բավական մեծ տարածում ունեցած լինելու մասին: Ինչպես վերը նշեցինք, հուշարձանի անցյալի լուռ ու միաժամանակ խոսուն վավերագրերը տեղի վիմագրերն են, ուստի դառնանք դրանց:

Գ. Վիմագրերը

Աղանձ գյուղատեղի նորահայտ եկեղեցուց մեր ընդօրինակած վիմագրերը տասն են, ևս մեկը, որն աչքի է ընկնում գծային խաչաքանդակներին կից անկանոն գրչությամբ, անընկալելի է: Բովանդակային առումով դրանցից ժամանակագրորեն վաղագույնը՝ պահպանված խաչքարերից մեկի ստորին հատվածում, ունի շինարարական բնույթ (1281 թ.), 3-ը՝ խաչքարային հիշատակագրություններ են, իսկ մնացած 7-ը՝ պարզունակ խաչաքանդակներով քարերին պահպանված այցելու-նվիրատուների անվանական, երբեմն էլ թվականներով զուգակցված հիշատակումներ են³¹:

³⁰ Ուշագրավ են եկեղեցու արևմտյան կողմում՝ մուտքից ձախ, փայտածածկ անշոք շինության ներսում պահպանված ռդղանկյունաձև զույգ տապանաքարերը, որոնցից մեկն իր տեղում է (1,36×0,48×0,35 մ), մյուսը՝ տեղահանված և հենած եկեղեցու պատին (1,35×0,53×0,25 մ): Երկուսի վրա էլ ֆանդակված են հովվապետական գավազաններ, մեկին նաև՝ Սուրբ Գիորգ, արձանագիր չեն, թվագրելի են XVI-XVII դարերով (նկ. 6):

³¹ Հոդվածում հրապարակված լուսանկարներն ու գրչանկարները մերն են – Ա. Հ.:

1. ԽԱԶՔԱՐ (1,62×0,73×0,20 մ). կանգնեցված հյուսիսային ավանդատան մուտքին կից, արձանագրությունը՝ ստորին մասում, 5 տող (նկ. 7).

Ի ԹՈՒԼԻՆ՝ ՉԼ. (1281), ԵՄ՝ ԷԼՊԵԿՍ, ԿԱՆԳՆԵ/ՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՒ ԶԵԿԵՂԵՑ/ԻՍ
ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻ Ի ՓՐԿ/ՈՒԹԻԼԻՆ՝ ԵՂԲԱՒԻ ԻՄՈ՛
ԽԱԶԻԲԵԿԻՆ, ՅԻՇԵԼՍ՝ ՅՈՒԲ:

Վիմագիրն ուշագրավ է այնքանով, որ հստակ տեղեկություն է հաղորդում ման էլպեկի (էլբեկ) կողմից իր եղբայր Խազիբեկի հոգու փրկության համար խաչքար կանգնեցնելու և եկեղեցին վերստին նորոգելու մասին: Հայտնի է, որ միջնադարում խաչքար-կոթողներ էին կանգնեցվում ոչ միայն ննջեցյալների հոգիների փրկության ու բարեխոսության համար, այլև տարաբնույթ շենք-շինությունների (եկեղեցի, կամուրջ, հյուրատուն և այլն) կառուցման ու նորոգման, բնակավայրը կամ վանքը շրոյվ ապահովելու, երկիրը թշնամիներից ազատագրելու, զավակ չունենալու և այլ դեպքերում³²: Բացի այդ, սույն վիմագիրն ինքնին հուշում է եկեղեցու տեղում կամ շրջակայքում ավելի վաղ գոյություն ունեցած կառույցի մասին, որը ոչ թե կառուցվել է 1281-ին, այլ «վերստին նորոգվել», այսինքն՝ ժամանակագրորեն ավելի հին շինություն է եղել: Յավոք, խնդրո առարկա խաչքարը ներկայիս եկեղեցու կառուցման ժամանակ օգտագործվել է որպես շինաքար և բարեբախտություն է, որ վարպետները, արժևորելով այն, գոնե նկատելի ու «պատվավոր» տեղում են ագուցել:

Ըստ Հր. Աճառյանի էլպեկ-ը էլբեգի, էլբեկ անձնանունների ավելի ուշ գործածված տարբերակներից է, անվան բուն ձևը մեզանում հանդիպում է ԺԵ-ԺԸ դդ.³³, այսինքն՝ մեր խնդրո առարկա վիմագրի հիմամբ ընդարձակվում է նաև

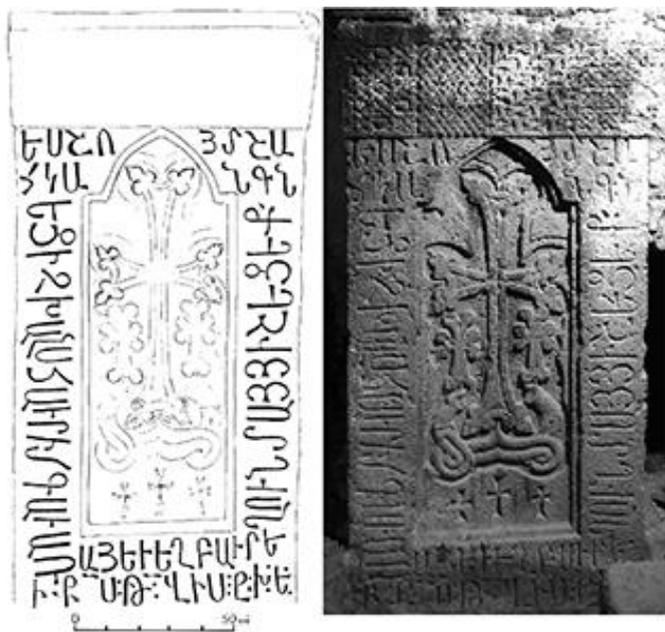
³² Խաչաբեր կանգնեցնելու շարժառիթների մասին տե՛ս [Ա. Շահինյան], Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, էջ 51-63. հմմտ. Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 244-249:

³³ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ., Երևան, 1944, էջ 225:

այս անձնանվան գործածման ժամանակագրությունը: Ուշագրավ է նաև վկայված Խազիրբեկ անվանաձևը, որի այլ հիշատակություններ մեզ հայտնի չեն: ԺԴ դարի մատենագրության մեջ հանդիպում է Խազարբեկ անունը³⁴, որը Խազիրբեկի հետ դժվար թե առնչություն ունենա:

2. ԽԱԶՔԱՐ (1,80×0,84×0,30 մ). կանգնեցված հարավային ավանդատան մուտքին կից, արձանագրությունը բոլորում է խաչքարի եզրագոտին, վերին և ստորին հատվածներում՝ 2 տող.

Քանդակային արվեստի տեսանկյունից ուշագրավ այս կոթողը բավական

ԵՄ ՇՈՅՏՇԱ/Հ, ԿԱՆԳՆ/ԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՀԱԻՐ ԻՄ՝ ԳԱԻԱՌ/ԱՅ ԵՒ ԵՂԲԱԻՐ՝

Ե/ՂՈՒՆՏԱՅ, ՅԻՇԵՑԵՔ / Ի ՔՄ, Ի ԹՎԻՄ :Ջ:Խ:Ե: (1496):

լավ է պահպանվել: Ինքնատիպ է նաև այն, որ վիմագիրը կարծես տվյալ հուշարձանի հարդարատարրը լինի՝ արտահայտված մեսրոպյան տառերով: Ըստ վիմագրի՝ 1496 թ. այն կանգնեցրել է ոմն Շոյտշահն իր հոր՝ Գավառի և եղբոր՝ Եղունտի հիշատակին: Վկայված Շոյտշահն և Եղունտ անձնանունների այլ հիշատակություններ մեզ հայտնի չեն:

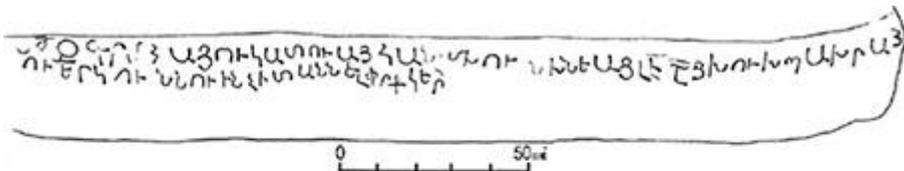
³⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար, մասն Բ. (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարյան, Երևան, 2020, էջ 245:

3. ԽԱԶՔԱՐ (2,16×0,87×0,24 մ). հենած եկեղեցու արևմտյան պատին՝ մուտքից ձախ, արձանագրությունը՝ ստորին մասում 5, իսկ աջակողմյան նիստին՝ 2 սող (նկ. 8).

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ ԽՈՒՐՏԻԿԻՆ, Կ/ԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՄ ԻՆՁ ԵՒ
Զ/ԱՊԻԿԱՅ, ՄԵՐ ԴՈՒՍՏՐ ԵՒ ՈՐԴԻ / ԶԿԱՅՐ, ԱՅ ՎԿԱՅՈՒԹՆԵԱՄ Բ
ՄԵՐԿԻԿ ՈՒ ԲՈԿԻԿ ԻՄ ՏԱՆԷ ՓԱԽՑՆՈՒՅԻՆ:

Բովանդակային առումով բացառիկ այս վավերագիրը, ըստ տառաձևերի հնագրության, խաչքարի քանդակման եղանակի ու հարդարատարրերի՝ թվագ-

ԱԾ՝ ԶԳՐՏՁԱՅ (՞) ՈՒ ԿԱՏՈՒԱՅ ՀԱ՛Ն ՄԽՈՒ ՆԽՆԵԱՅ ԼԷՇԱՅ ԽՈՒԽ ՊԱԽՐԱՅ /
ՈՒ ԵՐԿՈՒՆՆ ՈՒ ԻՆՁ Ի ՏԱՆՆ ԵՂ ՓՐՔԿԵՐ:

րելի է առնվազն ԺԴ-ԺԵ. դդ.: Վիմագրի համաձայն՝ ոմն Խուրտիկին խաչքար է կանգնեցրել իր և Ապիկի (Թերևս՝ ամուսնու) հիշատակին՝ հավելելով, որ Աստծու վկայությունը իրենց որդուն (անունը հստակ չի ընթերցվում) և դստերը՝ Կատային, մերկ ու բոբիկ իրենց իսկ տնից փախցրել-առևանգել են: Վիմագրի շարունակությունը, որը փորագրված է խաչքարի աջակողմյան նիստին և տեղ-տեղ

անընկալելի է, Աստուծուն ուղղված «երկտող է»՝ զավակներին արջառների (պախրայ) ամբոխի (խուխ) լեշերի մխից (նկատի ունի՝ հոտից) հանելու խնդրանքով, որին հաջորդում է ինչպես զույգ զավակների, այնպես էլ իր՝ հուր-տիկինի փրկության ավետիսը, ինչն էլ, թերևս, խաչքարի կանգնեցման հիմնական պատճառն է:

Փորձենք պարզել վիճաբրում վկայված իրադարձությունների հնարավոր պատմական հենքը: Հայտնի է, որ ԺԳ. դարավերջին Արևելքի աշխարհատենչ տիրակալ Լենկ-Քեմուրի հրոսակախմբերը հասնում են նաև Հայաստան, 1386/7 թ. գրավում Թավրիզը, Հայաստանի հարավով ներխուժում Սյունիք, ապա գրավում Նախիջևանն ու Երնջակի բերդը, գերեվարում բնակչությանը: Դեպքերի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին: Ըստ նրա՝ հորասանը գրավելուց հետո Արևելքի «պիղծ» թագավորն «անտի շուեալ եկն էառ զԳանձակ շահաստանի՝ զԹարեզ քաղաք: Եւ անտի շուեալ եկն ի յերկիրն Սիւնեաց՝ ի վերայ դղեկին Երնջակու... եւ գերեաց զամենայն քաղաքն եւ զշրջակայ գեղորայսն»³⁵:

Ավելի ուշ, կարա-կոյունլու ցեղի առաջնորդ Յուսուֆը, ապա վերջինիս որդի Իսկանդարը, չճանաչելով հորասանում Լենկ-Քեմուրի գահը ժառանգած որդու՝ Շահնուխի գերիշխանությունը, նոր ապստամբությունների առիթ են ստեղծում: Իսկանդարը հավատարիմ ծառայությունների համար իրեն զինակից ու խորհրդական է կարգում Բեշքեն Օրբեյանի որդուն՝ Ռուստամին՝ տալով ընդարձակ կալվածքներ իր հայրենի տիրույթներում (Սյունիքում) և Այրարատի մի շարք գավառներում³⁶, որոնց զգալի մասը Ռուստամը սյուզերենի (գերապետի) իրավունքով շնորհել էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին³⁷, ապա վաճառել Տաթևի

³⁵ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 16:

³⁶ Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբեյանների օրոք (XIII-XV դարեր), էջ 260:

³⁷ Խոսքը Ս. Էջմիածնի վանահայր (կալվածագրում՝ կաթողիկոս*) Գրիգոր Մակվեցու՝ ամիր Ռուստամ Օրբեյանից գնած և Էջմիածնին վակֆ արած յոթ գյուղերի 1431 թ. պարսկերեն կալվածագրի մասին է, ըստ որի՝ Մայրավանքին ի սեփականություն են տրվել Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բարդինջ (այժմ՝ Ոսկեհատ), Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղեկիս-Քիրաջու և Մուղնի գյուղերը (կալվածագրի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, պրակ առաջին (ԺԳ-ԺԶ. դդ.), էջ 66-76, վավ. 5):

* Կալվածագրի բնօրինակը մեզ չի հասել, փոխարենը հայտնի են հետագայի օտարալեզու ընդօրինակություններ և թարգմանություններ, իսկ Գրիգոր Մակվեցու՝ իբրև կաթողիկոս հիշատակումը Հարություն Աբրահամյանին թույլ է տվել հավանական համարել, որ վավերագրի ժամանակի հարցում անհշտություն կա, քանի որ Գրիգոր Մակվեցին հայրապետական գահը ստանձնել է 1443 թ., հետևաբար 1431-ին նա այդ տիտղոսով հանդես գալ չէր կարող (տե՛ս Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ VII, 12-15, վավ. 5):

վանքի վանահայր վերոհիշյալ Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթացուն: Ընդունված է կարծել, որ Ռուստամն Իսկանդարի արքունիքում պաշտոնավարել է առնվազն 1430-ականների սկզբներից մինչև Իսկանդարի մահը (1437 թ.)³⁸:

Ինչպես Թովմա Մեծոփեցին Պատմագրության մեջ, այնպես էլ վերոհիշյալ Շմավոն վարդապետը 1437 թ. Սանահինում ընդօրինակած Շարակնոցի (ՄՄ 8979) հիշատակարանում ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Շահուխի և Իսկանդարի միջև տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների, դրանց հետևանքով Տաթևի վանքն ավերվելու, տներն այրվելու և կողոպտվելու, այլև՝ Բեշքեն Օրբեյանի գլխավորությամբ հազարավոր սյունեցիների տեղահանվելու և գերեվարվելու մասին. «Եւ վասն աւերման հրեշտակաբնակ աթոռոյն մեր Եւստափէի սուրբ առաքելոյն, զի բնաջինջ աւեր ածին եւ, առհասարակ, զտներն այրեցին եւ զստացուածքն զամենայն կողոպտեցին, եւ միաբանաւք մերովք փախստական եւ ցանուցիր եղաք աշխարհս Վրաց, աստուածապարգեւ իշխանաւս մեր եւ ամենայն արհնութեանց արժանաւոր պարոնաց պարոն Բէշքենաւս, եւ ազատաւք, եւ ժողովրդաւք»³⁹: Թովմա Մեծոփեցու հաղորդմամբ՝ նախկինում Վրաստանի կազմում գտնվող Լոռի բերդում էր ապաստանել ավելի քան 6000 տուն քրիստոնյա սյունեցի. «առեալ (Բեշքեն Օրբեյանը – Ա. Հ.) զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն գաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս՝ աւելի զՁՌ. (6000) քրիստոնեայ տունս»⁴⁰: Չնայած Շահուխի և Օրբեյանների միջև եղած հակասություններին՝ Բեշքեն իշխանն անձամբ է ներկայացել թուրքմեն բռնակալին և հաջողել բազմաթիվ հայերի գերությունից ազատումը, քանզի «...կրկին մխիթարք եղեւ ազգիս տառապեալ՝ պարջնաց պարոնն եւ իշխանաց իշխանն, տիպ գեղեցիկն եւ ամենայն կերպիւ զարդարածն պարոն Բէշքենն գնաց առ բռնաւորն եւ, առհասարակ, ազատեցոյց զգերեալսն ի զաւրաց նորին»⁴¹:

Մեծ հավանականությամբ, խնդրո առարկա խաչքարի վիմագիրը հենց այս տեղահանության ու դրանից փրկվելու մասին վկայող քարեղեն վավերագրերից է, ինչն անուղղակիորեն հիմնավորվում է Իսկանդարի գինակից Ռուստամ Օրբեյանից գնած կալվածքների շարքում նաև Աղանձ գյուղի հիշատակմամբ, որի մասին վկայող 1450 թ. պարսկերեն կալվածագիրը, ըստ որի՝ ամիր Ռուստամը գյուղեր է վաճառել Տաթևի վանահայր Շմավոն Անգեղակոթացուն, վերը նշվեց:

Վիմագրում հիշատակված Խուրտիկին անվանաձևը ևս նորույթ է, չնայած,

³⁸ Հ. Փափազյան, «Մի էջ Արևելյան Հայաստանի ֆաղափական կյանքի պատմությունից», էջ 88:

³⁹ Ժե. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կ. Ա. (1401-1450 թթ.), կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 469-470, չ^մ 514ա:

⁴⁰ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 204:

⁴¹ Ժե. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կ. Ա., էջ 470, չ^մ 514ա:

որ հայագիտությունը ծանոթ է Խուրա (Խուրթ) արական անունը, որը նշանակում է «գայլ» և մեզանում վկայված է ԺԲ-ԺԳ. դդ.⁴²: Կարծում ենք՝ քննվող վիմագրում գործ ունենք այդ նույն անձնանվան իգական տարբերակի հետ:

4. ԽԱԶՔԱՐ (0,86×0,50 մ). ագուցված է եկեղեցու արևմտյան պատի արտաքին շարվածքում (հորիզոնական դիրքով), վերը նշված խաչքարի ետնամասում: Արձանագիր են խաչքարի ձախ և ստորին եզրերը, թվականը՝ հիմնախաչի տակ.

ՉՇԷՆՀԱՒՈՐ ԴՅԻՇԵՅՅԵ Ի ՔՍ, / Ի ԹՎԻՆ՝ ՊԶ/Ե. (1436):

Շէնհաւոր-ը սկզբնաղբյուրներում ԺԳ. դարից բազմիցս հիշատակվող Շնորհավոր երկսեռ անձնանվան տարբերակներից է: Այս անունով հայտնի է Շնհավոր քարգործը, որի ձեռակերտն է Մարտիրոս գյուղի (Վայոց ձոր) հիմնադրման առթիվ Մխիթարի կանգնեցրած 1283 թվակիր խաչքարը⁴³: Շնովորիկ անվամբ մեկ այլ քարգործի անվանակիր խաչքարն էլ պահպանվել է Մարմաշենի վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում⁴⁴: Բացառված չէ, որ խնդրո առարկա վիմագրում ևս վկայված է խաչքարագործ վարպետի անունը:

5. ԽԱԶԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐ (0,62×0,25 մ). ավագ խորանի աջակողմյան պատրհանի վերնամասում, գիրը՝ 1 տող.

ԴՎՐԹԱՆԷՍ կամ
ԴԱԹԱՆԷՍ,
ԾԱՍԻԱՅ՝ ԱՅ:

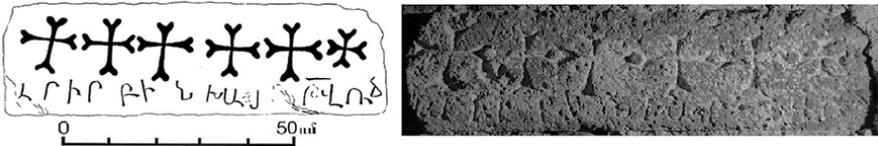

⁴² Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Բ., էջ 564:

⁴³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 183, արձ. 563:

⁴⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 101, արձ. 151:

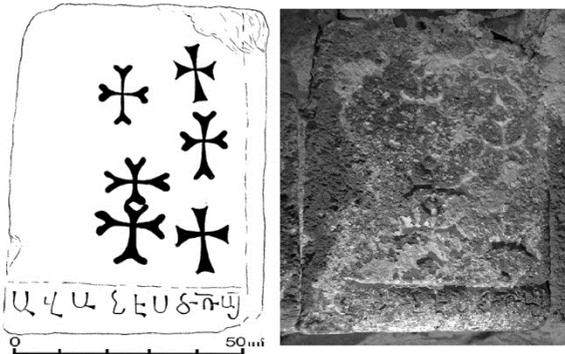
6. ԽԱՉԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐ (0,85×0,25 մ). նախորդից ձախ, 1 տող.

«ԳՆԱՐԻ[Բ]ԲԻՆ ԽԱՅՂԱՅ», ԹՎԻՆ՝ ՌՁ. (1631):

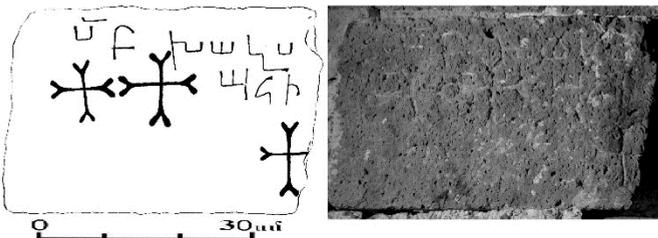
Վիճագրի վերժանությունը փոքր-ինչ պայմանական է: Քարի սկզբնամասը կոտրված է, ուստի դատելով պահպանված գրերից՝ հիշատակված անձնանվան առնվազն սկզբնատառը կորսվել է: Նկատառելով այդ՝ վերականգնել ենք Ղարիբ անունը՝ երկրորդ Բ-ն համարելով վրիպակ:

7. ԱՆԿՅՈՒՆԱՔԱՐ (0,52×0,42×0,40 մ). հյուսիսային ավանդատան և ավագ խորանի հատման մասում, 1 տող.

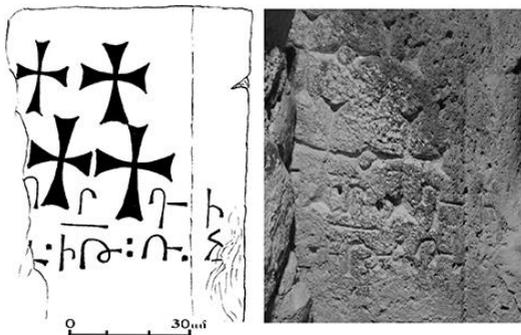
ԱՎԱՆԵՍ, ԵՒ ԱՆԱՅ ԱՅ:

8. ԱՆԿՅՈՒՆԱՔԱՐ (0,39×0,25 մ). նախորդի տակ, 2 տող.

ՄԲ ԽԱՉԱՔԱՆԴԱՅ:

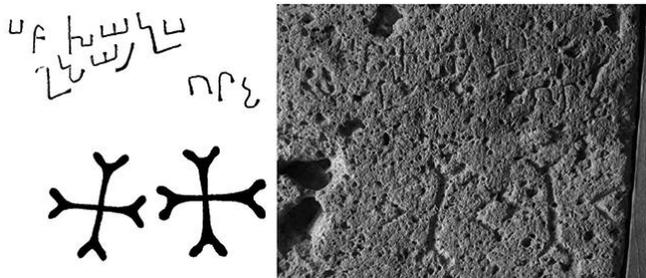
9. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. Եկեղեցու հյուսիսային պատի շարվածքում մկրտության ավազանի մոտ, նկատելի 2 տող.

...ՈՐԳԻ
[ԱՊՐԻ] Լ ԻԹ. (29),
ՌՁ. (1631) [ԹՎԻՆ]:

Արձանագրության զգալի մասը մնացել է որմնամուկների շարվածքի ետևում: Ըստ պահպանված հատվածի՝ այն դարձյալ հիշատակագրությունն է, որն ավարտվում է ժամանակի ստույգ նշմամբ՝ 1631 թ. ապրիլի 29-ին:

10. Եկեղեցու մուտքի ձախակողմյան քարին (1,22×0,61×0,18 մ), անվարժ գրչությունը, 2 տող.

ՄԲ ԽԱՉՍ / ՇՆԱՅՈՐՆ:

Այս վիմագրում ևս վկայված է Շնորհավոր անունը, իսկ ժամանակն ավելի ուշ է ժԷ-ԺԸ. դդ.:

Ամփոփելով արձանագրենք, որ միջնադարյան Աղանձ (Աղաքյանդ) գյուղն առնվազն ԺԵ. դարից մինչև ԺԹ. դարը ներառյալ եղել է Տաթևի վանքի սեփականությունը, որի վանքապատկան լինելը շարունակ վերահաստատվել է նոր

կալվածագրերով ու հրովարտականերով:

Գյուղի՝ տակավին չուսումնասիրված եկեղեցու փաստագրմամբ, Սյունյաց ուշմիջնադարյան հուշարձանների թիվն ավելացավ ևս մեկով, որը, ըստ ամենայնի, նվիրված է եղել Սբ. Մինասին: Եկեղեցու գոյությունը, վկայված նորահայտ վիմագրերով, ինքնին նպաստում է Աղանձ գյուղի պատմության լուսաբանմանն ու նոր տեղեկություններով համալրմանը: Վիմագրերից ժամանակագրորեն վաղագույն՝ 1281 թ. խաչքարային արձանագրության համաձայն՝ հիշյալ թվականին եկեղեցին վերստին նորոգվել է, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ժէ-ժԸ. դդ. թվագրվող բազիլիկը կառուցվել է ավելի վաղ գոյություն ունեցած եկեղեցու տեղում կամ հարևանությամբ: Ինչ վերաբերում է ԺԴ-ԺԵ. դդ. թվագրվող խաչքարի բացառիկ արձանագրությանը, ապա, ըստ ամենայնի, այն առնչվում է սյունեցիների՝ 1430-ական թթ. Բեշքեն Օրբելյանի գլխավորությամբ իրականացված տեղահանության, ապա վերադարձի դեպքերի հետ: Ներկայացված վիմագրերն աչքի են ընկնում նաև բազմաթիվ նորահայտ կամ սակավ հայտնի անձնանուններով, որոնցից շատերը Հր. Աճառյանին ծանոթ չեն (Խազիբեկ, Շոյաշահ, Գաւառ, Եղունտ, Խուրտիկին, Ապիկ):

Ուրախ պիտի լինենք, եթե այս հուշարձանը ևս ընդգրկվի Տաթևի հարակից սրբավայրերի զբոսաշրջային երթուղիներում:

ARSEN HARUTYUNYAN

**AGHANDZ VILLAGE BELONGING TO THE TAT'EV MONASTERY
AND THE LAPIDARY INSCRIPTIONS OF NEWLY-FOUND CHURCH**

Keywords: Aghandz village, Tat'ev monastery, deed of purchase, one-nave church, khachkar, tombstone, inscription, monument.

The medieval village Aghandz is located on the left bank of the namesake river, about 3 km south-west from Tat'ev monastery. In the 15th-16th cc. Persian purchase deeds and edictes, Aghandz was mentioned as a village belonging to the Tat'ev monastery. In 1450 prince Rustam Orbelyan sold it to the prior of Tat'ev monastery Archimandrite Shmavon, who donated it to the same monastery in order to prevent it from being invaded by aliens.

Currently, a one-nave basilica church of the the 17th-18th cc. is situated in the abandoned settlement. We could not find any information about the church in written sources. The masonry of the church, supposedly called St. Minas, contains more than

3 dozen khachkars (cross-stones) and tombstones dating to 12th-17th cc. Some of them bear inscriptions, one of which is a building inscription on a khachkar dated 1281. According to it, certain Elpek erected a khachkar in memory of his brother Khazibek and on the occasion of the renovation of the church. More interesting is the inscription of a khachkar of the 14th-15th cc. It says that certain Khurtikin erected a khachkar in memory of her husband Apik and on the occasion of the release of their kidnapped daughter and son. Our study lead to the conclusion that the incident could be related to the events of the 1430s, when under the leadership of Beshken Orbelyan thousands of people from Syunik' were moved to Lori then returned to their homes.

Thanks to the documentation of the newly-found church of Aghandz village, the number of late medieval monuments of Syunik' has increased by one.

АРСЕН АРУТЮНЯН

ПРИНАДЛЕЖАЩЕЕ ТАТЕВСКОМУ МОНАСТЫРЮ
СЕЛО АГАНДЗ И ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ
НОВОНАЙДЕННОЙ ЦЕРКВИ

Ключевые слова: Село Агандз, Татевский монастырь, купчая крепость, од-
нонефная базилика, хачкар, надгробие, надпись, памятник.

Средневековое село Агандз находится в 3-х километрах к юго-западу от монастыря Татев, на левобережье реки Агандз. Еще в XV-XVI веках в персидских купчих крепостях и грамотах Агандз упоминается как село, принадлежащее Татевскому монастырю. В 1450 году Рустам Орбелян продал село настоятелю Татева архимандриту Шмавону, последний же, с целью недопущения посягательства чужестранцев, передал его в собственность Татевского монастыря.

В ныне заброшенной местности находится характерная для XVII-XVIII веков однонефная базилика, найти какие-либо сведения относительно которой в литературных источниках нам не удалось. Предположительно в кладке стен этой церкви, именуемой Св. Минас, было использовано более трех десятков более древних, датируемых XII-XVII веками хачкаров (крестов-камней) и надгробий, некоторые из которых снабжены памятными надписями. Из них

примечательной является строительная по своему содержанию эпиграфическая надпись на хачкаре 1281 года, согласно которой некий Элпек установил хачкар в память о своем брате Хазибекке и по случаю реставрации церкви. Еще более красноречива надпись на хачкаре, датируемая XIV-XV веками, согласно которой некая Хуртикин воздвигла хачкар для поминовения потомками ее и ее мужа Апика; их дочь и сын были похищены из собственного дома, после чего их удалось спасти, в честь чего и был воздвигнут хачкар. В ходе наших исследований было выяснено, что засвидетельствованное в лапидарной надписи происшествие могло быть связано с известными событиями, происходившими в 1430-х годах – переселением тысяч жителей области Сюник в Лори под предводительством Бешкена Орбеляна и последующего возвращения их в свои дома.

Обнаружение и документирование церкви в поселении Агандз позволило включить еще одну находку в число известных позднесредневековых памятников Сюника.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

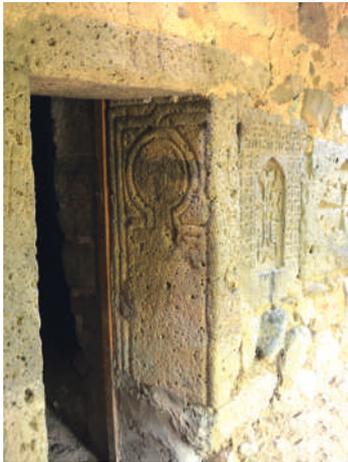
ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԱՂԱՆՁ ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԻՄԱԳԻՆԵՐԸ

Նկ. 3. Եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկ. 4. Եկեղեցու ներքին տեսքը

Նկ. 5. Խաչաբեր և տապանաբեր որմերի շարվածքում

Նկ. 6. Տապանաբեր եկեղեցու արևմտյան կողմում

Նկ. 7. Եկեղեցու նորոգման առթիվ կանգնեցված խաչաբարը, 1281 թ.

Նկ. 8. Զավակներին առևանգումից փրկելու առթիվ կանգնեցված խաչաբարը, ԺԳ-ԺԵ. դդ.